

**СТРУКТУРНІ ТА СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЧЕНЬ
ЗІ СПОЛУЧНИМ *ИЖЕ*
З ГРАМАТИЧНО НЕЗАВЕРШЕНИМ ОФОРМЛЕННЯМ
ВІДНОСНОЇ ОЗНАЧАЛЬНОЇ ПІДРЯДНОСТІ
(на матеріалі пам'яток XI–XIII ст.)**

ЗАСКАЛЕТА В. П.

Київський національний лінгвістичний університет

Складнопідрядні речення (зокрема й з підрядними означальними) виникали і формувались частково вже в індоєвропейській прамові пізнього періоду (на це вказує розвиток відповідних конструкцій у всіх історично засвідчених індоєвропейських мовах, перетворення вказівних займенників і прислівників у сполучні слова, що характерне для цього розвитку в окремих мовах). Проте вирішальні етапи формування слов'янських складнопідрядних конструкцій були пов'язані з праслов'янським періодом, коли витворились основні службово-лексичні засоби синтаксичного підпорядкування залежних частин складних конструкцій. Ці засоби введення підрядних речень, як правило, генетично або функціонально відміні від аналогічних засобів інших індоєвропейських мов. На час появи окремих слов'янських мов становлення гіпотаксису здебільшого завершилося, хоча писемні пам'ятки довго фіксують конструкції з недиференційованими семантико-синтаксичними відношеннями між головною й залежною частинами.

Період функціонування давньоукраїнської писемно-літературної мови, представлений пам'ятками літописного стилю (Повість врем'яних літ, Київський літопис, Галицько-Волинський літопис), пам'ятками життійної літератури (Ізборник 1076, тексти Успенського збірника XII–XIII ст., Києво-Печерський патерик) та пам'яткою ділового стилю – Правда руська. Складнопідрядні речення з підрядними означальними, фіксовані цими пам'ятками, відрізняються від аналогічних речень сучасної української мови із погляду структури, і з погляду семантики, і з погляду вживаних у них засобів зв'язку головної й залежної частини. Мета цієї розвідки – проаналізувати структурні та семантичні особливості речень з граматично не завершеним оформленням відносної означальної підрядності зі сполучним словом *иже*.

У пам'ятках XI – XIII ст., крім конструкцій з граматично оформленою означальною підрядністю, наявні конструкції, що є свідченням різних етапів її становлення передусім семантичного та структурного. До таких синтаксичних одиниць належать, по-перше, складнопідрядні означальні речення з відсутнім означуванним іменником у головній частині, який виступає в підрядній; по-друге, складнопідрядні означальні речення з постпозитивною частиною, у якій дублюється означуване слово; по-третє, складнопідрядні означальні речення, у яких опорний іменник дистанційований від означальної частини іншим реченням; по-четверте, складнопідрядні означальні речення з плеонастичним займенником у головній частині, що нагадують сучасні складнопідрядні означальні речення з інтерпозицією підрядної частини;

та, по-п'яте, складнопідрядні означальні речення з препозицією залежної частини.

1. Речення, у головній частині яких відсутнє означуване слово, проте в їх залежній частині поряд зі сполучним словом виступає іменник, що за змістом є означуваним словом. Займенник узгоджується з цим іменником у роді, числі і відмінку, виконує функцію означення, а тому не є власне сполучним словом: *Того же лѣтѣ [а] прѣставися блговѣрный князь Мьстиславъ... положиша и в свои Бѣи Володимѣръ юже црковь учинилъ отць его Аньдрѣй* (ЛК, 1173, 566); *и помолився Бгу свтму Спсоу, избавникоу, яже есть икона... во цркви свтѣ Бѣи* (ЛГВ, 1260, 846–847).

2. Речення з постпозитивною частиною, у якій дублюється опорне слово. Незважаючи на наявність опорного слова в головній частині, такі конструкції, на думку А. І. Сумкіної, теж є свідченням граматично не сформованої означальної підрядності, оскільки це слово повторюється в залежній частині [8, с. 165]. Речення цього різновиду характеризуються синкретичною означально-супровідною семантикою.

Як слушно зауважують дослідники, повторення означуваного слова в залежній частині свідчить про більшу самостійність компонентів складного речення і про менший ступінь розвитку відносного зв'язку.

Займенник не є власне сполучним словом, оскільки виступає означенням до повторюваного опорного слова і узгоджується з ним у роді, числі й відмінку. Відмінок цього займенника залежить від керування дієслова-присудка. Наприклад, конструкції з займенником *иже*: *тѣмъ же и Словѣнську языку оучитель есть Павелъ, о(т) негоже языка и мы есме Русь* (ПВЛ ЛІ, 898, 20); *Заложи Ярославъ, городъ великийи Києвъ, оу негоже града врата суть златая* (ПВЛ ЛІ, 1037, 139); *в си же времена бы(с)[ть] дѣтищъ ввержень в-Ыстомль его же дѣтища выволокоша рыболове въ неводѣ* (ПВЛ, 1064, 164). *Конструкції з займенником яже*: *симъ же прѣвѣе положены книги. Моравѣ яже прозвася грамота Словенская, яже грамота є в Руси, и в Болгарехъ Дунаиски(х)* (ПВЛ ЛІ, 898, 18); *постави же црковь в Корсунѣнѣ на горѣ, иже съсыпаша средѣ града, кридуше приспу, яже црки стоитъ и до се[го] дне* (ПВЛ, 988, 116); *бы(с)[ть] ему болѣзнь зла, еяже болезни просяху на ся свтїи ап(с)тли и святїи оци оу Ба* (ЛК, 1175, 580). *Конструкції з займенником еже*: *и по Ловоти внити въ Илмерь озеро великоє, из негоже озера, потечеть Волховъ, и втечетъ въ озеро великоє Нево* (ПВЛ ЛІ, до 852, 6); *Днѣпръ втечетъ в Понетьское море жереломъ, еже море словеть Руское* (ПВЛ, до 852, 7).

Речення цього різновиду, як і попереднього, характеризуються синкретичною атрибутивно-супровідною семантикою, проте супровідне значення підрядних речень цього різновиду помітніше.

О. О. Потєбня вважає, що, незважаючи на наявність конструкцій без повторюваного означуваного іменника в підрядних частинах розгляданих речень уже в пам'ятках XI – XIII ст., для давньої мови “характерні не ці випадки ранньої, у деяких випадках, очевидно, запозиченої абстрактної гіпотактичності, а випадки повторення імені, які, усуваючи невизначеність семантики займенника відносного, надаючи більшій самостійності підрядному

і послаблюючи його зв'язок з головним, дозволяють підрядній частині розміщуватися на відстані від означуваного слова" [7, с. 264].

3. Складнопідрядні означальні речення, у яких опорний іменник дистанційований від означальної частини іншим реченням. Віддалення означуваного іменника від означальної частини, пов'язаної з ним за змістом і граматично, теж свідчить про відсутність тісного зв'язку між компонентами складнопідрядного речення з атрибутивними відношеннями та про менший ступінь розвитку відносного зв'язку. Наприклад: *и // оу Ярополка жена Грѣкинъ бѣ, и бѣше была черницею, юже бѣ привель отецъ его Стославъ, и въда ю за Ярополка, красы дѣля лица ея* (ПВЛ ЛІ, 977, 63); *бѣ же Володимиръ побѣженъ похотью женскою, быша ему водимыя. **Рогънѣдъ** юже посади на Лыбеди, идеже є(с)[ть] ннѣ селце Пере(д)славино, **о(т) нея же** роди, д, сыны* (980, 67); *Володимеръ же залеже жену братьню, Грекиню, и бѣ непрадна, **от неяже** родися Стополкъ* (ПВЛ, 980, 78).

У реченнях цього типу займенник **иже** характеризується подвійною синтаксичною інтерпретацією: чи то як займенник вказівний, чи то як займенник відносний. За умови значної текстової локалізації опорного слова і залежної частини значення відносності вказаного займенника послаблюється, натомість супровідна семантика підрядних речень цього різновиду помітніша.

4. Складнопідрядні означальні речення з плеонастичним займенником у головній частині, що нагадують сучасні складнопідрядні означальні речення з інтерпозицією підрядної частини.

На початку третьої частини таких конструкцій (після підрядного речення) виступає плеонастичний займенник. Завдяки йому підрядне речення пов'язане не тільки з першою частиною конструкції, по відношенню до якої воно виступає в постпозиції, а й з третьою, по відношенню до якого це підрядне речення є препозитивним. Наприклад: *Княже **конь єго же** любииши, и ѣздиши на нем(ъ), **о(т) того** ти оумрети* (ПВЛ ЛІ, 912, 28–29); *кладязи **яже** суть за тобою **о(т)** вѣстока, **ис того** вод(а) идетъ по трубѣ* (ПВЛ, 988, 109).

Атрибутивна семантика речень цього різновиду, на нашу думку, значно виразніша порівняно з реченнями попередніх різновидів.

Аналізуючи схожі конструкції, але зі сполучними словами, похідними від неозначено-узагальнювальних коренів, дослідники роблять припущення, що такі конструкції стали перехідними від конструкцій з препозитивним підрядним до конструкцій з постпозитивним підрядним [9, с. 86–87; 8, с. 191; 4, с. 78]. Проте до аналізованих речень це припущення, очевидно, беззастережно застосувати не можна, оскільки постпозиція підрядної частини, що підпорядковується сполучним словом, похідним від анафорично-вказівних займенників, є явищем ранішим, ніж її препозиція. Можливо, розглядані структури з'явилися внаслідок поступового переміщення постпозитивної означальної частини з відносними словами вказівного кореня *j- (i-) у препозицію щодо головної частини за аналогією до відповідних конструкцій з відносними словами *k- (č-) – кореня.

Складнопідрядні означальні речення цього різновиду в аналізованих джерелах є рідковживаними.

Наступним кроком на шляху зазначеного вище переміщення, очевидно, стала двокомпонентна (замість “трикомпонентної”) будова складного речення, у якій вказівний займенник зайняв місце перед опорним словом.

5. Речення з препозицією підрядної частини.

Такі конструкції трапляються рідко. У Повісті врем'яних літ, як зазначає В. В. Назаретський, вони становлять не більше 1% від загальної кількості складнопідрядних означальних речень зі сполучними словами **иже**, **яже**, **еже-оже** [6, с. 32–33]. У їхній залежній частині разом зі сполучним словом виступає означуване, а головна характеризується наявністю субстантивованого вказівного займенника.

Речення цього різновиду беруть початок від постпозитивних конструкцій з повторенням опорного компонента в залежній частині. Як і в таких постпозитивних конструкціях, у конструкціях з препозицією залежної частини **иже** виконує суто вказівну функцію і є означенням до опорного компонента. Наприклад: *Яже от челяди плод или от скота, то то все поимати лицемь* (ПР, 1282, 29); *нъ на немъ же мѣстѣ явивъ ся, на томъ же пакы и невидимъ бысть* (Усп. зб. XII – XIII, 103); *да въ неи же есмь одежи нынѣ, въ тои да положите мя тако въ пещерѣ* (129).

Перше з наведених вище речень має досить помітний умовний відтінок, зумовлений уживанням сполучника **то**. Крім того, слід зазначити, що з конструкцій цього різновиду згодом могли утворитися як складнопідрядні речення з підрядними означальними, так і складнопідрядні речення з підрядними додатковими, що залежало від того, чи перемістилося опорне слово до головної частини чи зникло з підрядної, а до головної не перемістилося.

На думку більшості дослідників, речення з препозицією залежної частини, що підпорядковується головній за допомогою сполучних слів, похідних від анафорично-вказівних займенників, виникли пізніше порівняно з постпозитивними реченнями, що зумовлено семантикою цих займенників [5, с. 24; 8, с. 171]. Поява препозитивних синтаксичних одиниць з **иже** (**яже**, **еже**) викликана аналогією до речень зі сполучними словами, похідними від неозначено-узагальнювальних займенників.

Незначна кількість фіксацій речень з препозицією залежної частини свідчить про те, що така форма вираження відносного підрядного означального зв'язку не була актуальною для мови періоду найдавніших пам'яток.

Отже, беручи до уваги структуру та семантику складнопідрядних означальних речень з граматично не завершеним оформленням відносної означальної підрядності, можна зробити висновок про те, що ці речення пройшли тривалий шлях розвитку, позначений, крім добору засобів зв'язку, композиційними і значенневими змінами, доки не набули семантики і структури, характерної для них у сучасній літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Георгиева В. Л. История синтаксических явлений русского языка / Валентина Лазаревна Георгиева. – М. : Просвещение, 1968. – 168 с.

2. Історія української мови: Синтаксис / [Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Х. Щербатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983. – 504 с.
3. Мельничук О. С. Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові / О. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. IV. – С. 80–121.
4. Кершиене Р. Б. Сложноподчиненные определительные предложения / Р. Б. Кершиене // Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Сложное предложение – М. : Наука, 1979. – С. 56–109.
5. Корш Е. Ф. Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса / Евгений Фёдорович Корш. – М. : Унив. тип., 1877. – 110 с.
6. Назаретский В. В. К истории сложноподчиненного предложения в древнерусском языке / Всеволод Владимирович Назаретский. – Енисейск : Изд-во Енисейск. пед. ин-та, 1960. – Вып. 1. – С. 25–36.
7. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. III. – 552 с.
8. Сумкина А. И. К истории относительного подчинения в русском языке XIII–XVII вв. / А. И. Сумкина // Труды Ин-та языкознания АН СССР. – М. : ИЯ АН СССР, 1954. – Т. 5. – С. 139–202.
9. Широкова Н. А. Относительное подчинение в русском литературном языке XVII в. / Н. А. Широкова // Ученые записки Казанского университета. – Казань, 1952. – Т. 112. – Кн. 6. – С. 65–108.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- ЛГВ – Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 707–938.
- ЛК – Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 264–707.
- ПВЛ – Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Языки русской культуры, 1997. – С. 1–286.
- ПВЛ ЛІ – Повість временних літ за Іпатіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 1–264.
- ПР – Правда русская / [тексты подготов. к печати В. П. Любимов, Н. Р. Лавров, М. Н. Тихомиров и др.]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – 112 с.
- Усп. ЗБ – Успенский сборник XII – XIII вв. / [изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон]. – М. : Наука, 1971. – С. 71–135.